

Za „druhou revoluci“ označil kdysi J. V. Stalin urychlenou kolektivizaci zemědělství. Měla doprovodit plán industrializace a urbanizace SSSR. Sám pojem „druhá revoluce“ však sloužil k zastření pravé povahy změn, které v zemi v té době probíhaly. Počátek roku 1928 poznamenala krize ve výkupu obilí a Stalin, jak jsme o tom již hovořili, prosadil řešení krize pomocí „mimořádných opatření“, která pohřbila důvěru rolnictva v soustavu NEPu. Vedení SSSR ovšem bylo zřejmé, že se po této „epizodě“ ve vývoji sovětského hospodářství již nelze spoléhat na účinnost stávající soustavy hospodářství, která byla stavěna na tržních vztazích s rolnictvem. Výkup obilí přitom byl důležitý nejen pro zásobování měst a průmyslu, ale také jako zdroj důležité komodity pro zahraniční obchod, která zajišťovala nákupy průmyslového zařízení, nezbytného pro rozběh industrializace. Zúčastněným bylo jasné, že soustavu vztahů města a vesnice bude nutné podstatně změnit. Stalinovi, který ve vnitrostranickém střetu zvítězil, se k tomu zdála být vhodnou cestou kolektivizace zemědělství. Umožňovala uplatnit představy, formulované ještě na 8. sjezdu sovětů RSFSR v roce 1920, totiž odebrat rolníkům dispoziční právo k obsahu a výsledkům jejich práce a současně ideologicky vylíčit tuto změnu jako velký krok k dosažení socialismu.

Cena, kterou obyvatelstvo SSSR zaplatilo za tento nástup k urychlené modernizaci země (a Stalinovi odpůrci před tím od počátku varovali), byla však enormní. Dosavadní výrobní struktury na venkově byly rozvráceny, aniž mohly být bezprostředně nahrazeny novými. Zdrucující část obyvatel ztratila možnost samostatně hospodařit a stala se existenčně závislou na libovůli státu a jeho byrokratických aparátů. Došlo k velkým ztrátám na inventáři i výrobní zkušenosti, dobytku i hospodářských budovách. Stovky tisíc lidí, označených za odpůrce socialistické přestavby hospodářství, naplnily nově založené „Souostroví Gulag“, soustavu pracovních a trestaneckých táborů a vysídleneckých kolonií. Rozvrácené zemědělství a „nový“ způsob zajišťování „výkupu“ obilí přivodily v letech 1932–1933 rozsáhlý hladomor na Ukrajině a v řadě regionů Ruska a Kazachstánu, kdy hladem zahynulo několik milionů lidí. V průběhu těchto událostí se autoritářský režim, který se zformoval během revoluce a dvacátých let, změnil v systém totalitární.

Obrat k „druhé revoluci“ Stalin přitom neuskutečňoval otevřeně, ale v mocenském zápase, v němž boj o moc odsunul do pozadí řešení věcných pro-

blémů. Autarkní pojetí ekonomiky spolu s opožděnou a nedostatečně intenzivní obnovou a výstavbou průmyslu značně prohloubily hospodářskou a sociální krizi, způsobenou zhroucením soustavy předrevolučního Ruska a dlouhodobou mezinárodní izolací SSSR. K tomu se pojily zájmy vnitropolitické. Násilný výkup obilí v lednu a únoru 1928, uskutečněný z podnětu Stalina, dosáhl 250 mil. pudů, tedy téměř dvojnásobku toho, co doporučovala Platforma sjednocené opozice, o níž jsme již podrobně hovořili. Stalin přitom, jak jsme viděli, odmítl uznat násilný výkup jako jedinečné a neopakovatelné řešení.¹²²⁶

Výchozím bodem k tomuto vývoji bylo zaostávání průmyslu a nedostatečnost tržní produkce obilí. Nezbytnost zvýšit tempo průmyslu se od poloviny roku 1925 stala, bez ohledu na návrhy levé opozice, zřejmou i pro sovětské vedení a promítla se do hospodářských plánů. Rok 1928 se tak stal kritickým nikoli proto, že výroba průmyslu se nezvyšovala, ale proto, že nerovnováha trhu nebyla odstraněna. Další zvýšení průmyslové výroby se tak ukázalo nevyhnutelné, nezměnily se však přitom zdroje a předpoklady jeho financování.

Počátkem 90. let R. W. Davies, G. S. Wheatcroft a M. Harrison uskutečnili výzkum, který ukázal, že v patrně nejúspěšnějším hospodářském roce NEPu v roce 1926/27 celkové čisté investice do sovětské ekonomiky dosáhly jen asi 90 % úrovně roku 1913, i když v průmyslu byly poněkud vyšší než v roce 1913. Dospěli proto k názoru, že pokud by se v SSSR aplikovala vhodná cenová politika, bylo by možné pokračovat v mírném růstu průmyslu i zemědělství. Nevěřili však, že by v rámci NEPu mohlo být dosaženo vyššího tempa industrializace, než bylo dosaženo v Rusku před první světovou válkou.¹²²⁷

Hlavním bodem v argumentaci Stalina ve prospěch rychlého tempa industrializace nebyly tolik aktuální události mezinárodní politiky, o nichž jsme podrobně hovořili, ale vysoká hospodářská konjunktura na Západě, spojená s modernizací ekonomiky a změnami její struktury. Tradiční odvětví výroby ustupovala do pozadí, velmi rychle se vyvíjely strojírenský, chemický, elektrotechnický, letecký průmysl, výroba automobilů, zbrojní a vojenský průmysl. Tento stav zřejmě hrál značnou roli v Stalinových úvahách, neboť mezinárodní postavení SSSR neumožňovalo, aby zvýšil financování sovětských industrializačních plánů za pomoci cizích úvěrů, půjček nebo přímých investic. Vnitřní krize SSSR tak nejen zdůraznila jeho vnitřní ekonomickou slabost, ale také jeho technickou a technologickou zaostalost. Sovětský svaz sice nebyl, jak jsme to již popsali, bezprostředně vojensky ohrožen. Na přelomu 20. a 30. let se však začala měnit soustava vztahů, která vzešla z první světové války. Oslaboval se dřívější svazek SSSR a Německa; Německo se začlenilo do Společnosti národů a s pomocí USA a Anglie začalo konsolidovat své hospodářství, což se mu dařilo až do vypuknutí světové hospodářské krize na podzim 1929. SSSR tak již nemohl vycházet z předpokladu dlouhodobého zajištění své západní hranice. Sovětské vedení znepokojovala také změna situace na Dálném východě, způsobená roztržkou s Kuomintangem a zesílením vlivu Japonska v severní

¹²²⁶ Reiman: *The Birth of Stalinism*, s. 51–52.

¹²²⁷ *The Economic Transformation of the Soviet Union*, s. 13.

Čině. SSSR tak musel potenciálně počítat nejen s problémy svého evropského předpolí, ale i se situací na Dálném východě. Nebylo proto nikterak náhodné, že právě tehdy v SSSR padlo rozhodnutí o urychlené dostavbě Turksibu, který spojil evropské území SSSR s východem.

Konflikt, který se rozproudil v roce 1928 kolem mimořádných opatření na venkově, byl přechodně oslaben kompromisem mezi oběma křídly sovětského vedení. Znovu se však zостřil v roce 1929, kdy se ukázalo, že propad zemědělské produkce a výkupu obilí nebyl překonán. Pozice umírněných byla však již značně oslabena, a to nejen ztrátou klíčové pozice ve vedení Moskvy, ale zejména tím, že od ledna 1929 probíhalo stranické šetření ve věci již zmíněného záznamu rozhovoru Bucharina a Kameněva v létě 1928, jímž byli kompromitováni také Rykov a Tomskij.¹²²⁸ Bylo to důležité, neboť ve stranickém vedení se právě projednávala otázka zaměření a obsahu první pětiletky. Střet ve vedení vedl k tomu, že se o jejím obsahu diskutovalo ve vyhrocené atmosféře a v situaci, kdy Rykov, Bucharin a Tomskij již *de facto* rezignovali na možnost obvyklé spolupráce ve stranickém vedení.¹²²⁹

Původně se přípravné práce k první pětiletce soustřeďovaly v rukou Rykova, který jako předseda vlády přípravu souhrnných hospodářských dokumentů usměrňoval a kontroloval. O to více však umírněné překvapily již zmíněné srážky Rykova s Molotovem a Stalina s M. I. Frumkinem na jaře 1928, za nichž Rykov trval na vyváženosti vztahů mezi hospodářskými odvětvími, na prevenci disproporcí, zachování rovnováhy poptávky a nabídky a odmítnutí mimořádných opatření.¹²³⁰ Jarní srážka se však zdála uzavřená, když Stalin v červenci 1928 začal požadovat růst investiční výstavby o 25 % a nevyloučil ani opakování mimořádných opatření. Rýsovala se tak dvě rozdílná pojetí pětiletky: evoluční, založené na postupné, přesto zrychlené industrializaci, kterou prosazoval Rykov a umírněná část vedení strany, a pojetí Stalina, který zřejmě již nevěřil, že cesta navrhovaná Rykovem a umírněnými je schůdná, a v létě 1928 si zajistil vlastní instrumentář přípravy plánu. Přenesl totiž hlavní tíhu jeho přípravy do VSNCh, kterou spravoval jako předseda jeho blízký spolupracovník V. V. Kujbyšev. Tím *de facto* odňal přípravu pětiletky kompetenci Rykova.¹²³¹ Těžiště plánování se tak přesunulo z analýzy stavu a předpokladů vzestupu hospodářství k zajištění takové úrovně jeho růstu, kterou požadovalo stranické vedení. V. V. Kujbyšev se řídil pokyny Stalina. Ten počátkem úno-

¹²²⁸ *Kak lomali NEP*, sv. 4, s. 604–643. Bucharin, Rykov a Tomskij popřeli hodnověrnost záznamu. Jednak Bucharin zpochybnil obsah záznamu a popřel, že by byl mluvil nejen svým, ale také jménem Rykova a Tomského (což popřeli i Rykov a Tomskij); zpochybnil také, že rozhovor byl vydán „trockisty“. Činil narážky na to, že mohlo jít o účelové vydání OGPU, neboť leták *de facto* nebyl v oběhu.

¹²²⁹ *Kak lomali NEP*, sv. 4, dop. 10, s. 604–619.

¹²³⁰ Kulešov (ed.): *Naše otěčestvo*, sv. 2, s. 234.

¹²³¹ Nevyjasněnou zůstala role další organizace, která promlouvala do přípravy pětiletky – Státní plánovací komise (Gosplan). Vznikla ještě v únoru 1921 s úkolem připravovat plány ekonomického rozvoje země a spravoval ji od roku 1921 nadále G. M. Kržižanovskij, který však postrádal dostatečnou politickou autoritu. V Gosplanu byl soustředěn značný počet kvalifikovaných národohospodářů, kteří strážlivě hodnotili možnosti růstu v pětiletce. Carr: *Die Russische Revolution*, kap. 11; Nove: *An Economic History of the USSR*, kap. 5.

356 ra 1931 zdůraznil motivy svého postupu: „Zpomalit tempo – znamená zůstat pozadu. A ti, kdo zůstávají pozadu, jsou bití [...]. Opozдили jsme se za vyspělými zeměmi o 50–100 let. Musíme tuto vzdálenost urazit za deset let. Buď to učiníme, nebo nás rozdrťí.“¹²³²

To, k čemu Stalin směřoval, byly zásadní změny v pojetí pětiletky, ani zde se však neobešel bez „válečné lsti“. Intenzivní práce na přípravě pětiletky se rozvinuly v době, kdy Rykov a Bucharin byli na dovolené. Rykov, jak jsme již uvedli, musel narychlo do Moskvy. Jeho pozice však byla značně oslabena, řada umírněných politiků byla již odstraněna z jejich dosavadních pozic, nebo se následkem útoků na jejich pozice stahovala do pozadí. Bucharin po kongresu Kominterny, na němž příliš neuspěl, nepřerušil, jak jsme o tom hovořili, dovolenou na jihu. Když však dostal čerstvé zprávy o moskevském dění, měl zřejmě pocit, že nechal své přátele a především Rykova na holičkách.¹²³³ Zaslal tedy „zdaleka“ do Pravdy již zmíněnou stať „Poznámky ekonomů“, která byla publikována na sklonku září a shrnula obsah námitek umírněných politiků proti nové variantě pětiletky. Při projednávání směrnic pětiletky v ÚV Bucharin ovšem chyběl a proti přesile Stalinových stoupenců zde stál osamělý Rykov.¹²³⁴

To, co Rykov tehdy na plénu ÚV obhajoval a prosadil, bylo obsaženo v jeho rezoluci o stavu hospodářství a vesnice. Rezoluce sice přistoupila na zvýšení úkolů pětiletky, poukázala však na základní slabiny návrhu: Zvýšení tempa nesmí probíhat na úkor kvality výrobků, musí se dbát na snížení vlastních nákladů a na mimořádně obtížný stav rozpočtu. Rezoluce vyjádřila obavy z disproporčního rozvoje hospodářství, především stavebnictví a dopravy, a položila důraz na neuspokojivý stav zemědělství, pokles jeho tržní kapacity. Rykov varoval před násilím na vesnici a poukázal na nebezpečí teze o údajném růstu třídního boje za „postupu k socialismu“. Lze se značnou mírou pravděpodobnosti předpokládat, že myšlenka dvou variant plánu, „výchozího“ a „optimálního“, předložená konferenci VKS/b v dubnu 1929, byla výsledkem kompromisu, který vycházel vstříc názorům Rykova.¹²³⁵ Obě varianty dělilo zhruba 20 % procent předpokládaného růstu výroby v pětiletce. V praxi to znamenalo, že ve „výchozí variantě“ dosažení plánových údajů nebylo rozvrženo do pěti, ale do šesti let. Měla tím vzniknout rezerva, umožňující udržet rovnováhu mezi průběžným plněním plánů a reálně dostupnými zdroji. Toto řešení ovšem nebylo akceptováno a docházelo k dalšímu zvyšování plánu bez ohledu na finanční a materiální zdroje, které byly k dispozici. Základní cíle

¹²³² Stalin: *Sočiněnija*, sv. 13, s. 38–39.

¹²³³ M. P. Tomskij byl „neutralizován“ útokem Stalina na jeho pozici v odborech a vlastní nabídkou odchodu.

¹²³⁴ Oficiálními referenty teď byli Rykov, Kržižanovskij a Kujbyšev.

¹²³⁵ Rogačevskaja, Ljudmila S.: *Kak sostavljal'sja plan pervoj pjatiletki*, *Voprosy istorii*, No 8/1993, s. 150–151. Výchozí plán podle Rogačevské byl připraven Gosplanem a navazoval na usnesení 15. sjezdu VKS/b; optimální varianta se zrodila ve VSNCh a narazila na odpor Kržižanovské. Rykov v závěrečné etapě jednání navrhl ještě vytvořit dvouletý plán, umožňující zaměřit více investic do zemědělství. Jeho návrh byl zamítnut.

první pětiletky tím byly odsouzeny k nezdaru, což vedlo k těžkým materiálním i sociálním ztrátám.¹²³⁶

Plán ve své „optimální variantě“ byl schválen na V. všesvazovém sjezdu sovětů v květnu 1929. Předpokládal, že investice do ekonomiky vzrostou z celkových 26,5 miliardy rublů, které byly proinvestovány v letech 1923/24 až 1927/28, na plných 64,6 miliardy v pětiletce 1928/29 až 1932/33. Hodnota průmyslové produkce měla díky těmto masivním investicím vzrůst z 18,3 mld. rublů v roce 1927/28 na 43,2 mld. rublů v roce 1932/33. Hodnota zemědělské výroby měla ve stejném období vzrůst z 16,6 mld. rublů na 25,8 miliard rublů. Podle plánu velká většina investic do průmyslu měla směřovat do průmyslu vyrábějícího výrobní prostředky (78 % všech průmyslových investic). Produkce elektrické energie se měla radikálně zvýšit z 5 mld. kWh na 22 mld. kWh, výroba železa z 3,5 na 10 mil. tun, uhlí z 35 mil. tun na 75 mil. tun v roce 1932/33 atd. Hodnota výroby strojírenského průmyslu, na jehož rozvoj byl položen zvláštní důraz, měla vzrůst 3,5krát.¹²³⁷

Z hlediska blízké budoucnosti bylo důležité, že 16. konference VKS/b, která návrh plánu schvalovala, zdůraznila, že za pětiletky má dojít k rozhodujícímu růstu socialistického sektoru v průmyslu i v zemědělství, přičemž avizovala, že k zvlášť velkým změnám dojde v zemědělství, a to nejen „omezením růstu kapitalistických prvků“, ale i jejich vytlačení velkými společenskými hospodářstvími.¹²³⁸

Jak se vzápětí ukázalo, ani maximalistická verze pětiletého plánu, která sama o sobě vytvářela v ekonomice mimořádné napětí a disproporce, Stalina neuspokojila. V polovině srpna předseda VSNCh V. V. Kujbyšev navrhl další změny plánu a revizi pětiletky. Těžba ropy měla nyní vzrůst místo schválených 21,7 mil. tun na 41,4 mil. tun, těžba uhlí ze 75 mil. tun na 120 mil. tun, produkce železa na 19 mil. tun místo schválených 10,4 mil. tun atd. Lokomotiv mělo být do konce pětiletky vyrobeno 1800 namísto původně plánovaných 825, traktorů plných 201 tisíc místo původně plánovaných 55 tisíc. Nicméně ani to nebyl konečný stav a politbyro plán, resp. investice i poté různě modifikovalo podle okamžitých potřeb.¹²³⁹

Předpokládalo se například, že v průběhu první pětiletky bude postaveno 16 středně velkých metalurgických podniků. 16. sjezd VKS/b na přelomu června a července 1930 však rozhodl, že místo nich bude postaveno jen několik, zato obrovských metalurgických kombinátů. Jednalo se o Magnitogorský kombinát, který se stavěl na Uralu na „zelené louce“ a jehož výrobní kapacita byla zvýšena z 656 tisíc tun oceli na 2,5 milionu tun a později na plné 4 miliony tun. Podobně výrobní kapacity Kuzněckého kombinátu měly vzrůst 4krát.

¹²³⁶ KPSS v rezolucijach i rešenijach, sv. II, s. 405–419; viz Reiman: *The Birth of Stalinism*, s. 105–106; Kulešov (ed.): *Naše otěčestvo*, sv. 2, s. 247–250; Šelestov: *Vrěmja Alexeja Rykova*, s. 257–266.

¹²³⁷ KPSS v rezolucijach i rešenijach, sv. II, s. 569–570. Blíže viz Grinko, Gregory T.: *The Five-Year Plan of the Soviet Union. A Political interpretation*. London: Martin Lawrence Limited, 1931, s. 57–118.

¹²³⁸ KPSS v rezolucijach i rešenijach, sv. II, s. 457.

¹²³⁹ Rogačevskaja: *Kak sostavljalja plan pervoj pjatiletki*, *Voprosy istorii*, No 8/1993, s. 151.

Sám Stalin podstatu a cíle této krajně urychlené industrializace nastínil na zasedání pléna ÚV VKS/b v listopadu 1929. Zdůraznil, že je vynucena vnitřními i vnějšími podmínkami. Odkázal opět k zaostalosti země a odvolal se na svou koncepci výstavby socialismu v jediné zemi, neboť „otázka rychlého tempa rozvoje průmyslu by nebyla tak vyostřená, kdybychom nebyli jedinou zemí ‚diktatury proletariátu‘, ale jednou ze zemí proletářské diktatury, kdybychom měli proletářskou diktaturu nejen v naší zemi, nýbrž i v jiných, pokročilejších, zemích [...]. Za této podmínky by nemohlo kapitalistické obklíčení znamenat pro nás tak vážné nebezpečí, jakým je dnes.“¹²⁴⁰ Poukázal také na nebezpečí, které pro Sovětský svaz představovaly kapitalistické země. „Musíme ještě dohnat a předejít tyto země i po stránce technicko-hospodářské. Bud' toho dosáhneme, nebo nás zničí. To platí nejen z hlediska budování socialismu. To platí i z hlediska uhájení nezávislosti naší země za kapitalistického obklíčení.“¹²⁴¹

Rychlé tempo industrializace a zvláště odvětví produkce výrobních prostředků vyzvihl jako začátek a klíč k industrializaci. Znamenalo zvýšení investic do průmyslu i za cenu „disbalance“ rozpočtového i mimorozpočtového plánu. Příčinu disproporcí spatřoval v přesunu prostředků a investic z výroby spotřebního zboží do oblasti produkce výrobních prostředků, avšak podtrhl, že bez takového přesunu prostředků nemůže dojít ke skutečné rekonstrukci průmyslu. Stejně tak si uvědomoval, že „peníze se investují do výstavby nových podniků, že vzrůstá počet měst a nových spotřebitelů, zatímco nové podniky mohou dát masu zboží teprve za tři až čtyři roky“.¹²⁴² Opomněl však v této souvislosti dodat, že investice do výroby spotřebního zboží budou jen minimální a neodstraní „hlad“ po spotřebním zboží.

Záměrem první pětiletky tak bylo položit základy či vytvořit klíčová odvětví těžkého průmyslu, energetiky, metalurgie, strojírenské výroby, současně i výroby zemědělských strojů, především traktorů, ale také zbrojního průmyslu, posílit a v řadě případů postavit nové železniční tratě k novým či podstatně rozšířeným průmyslovým oblastem. Důležitou roli hrála taktéž snaha vytvořit ve východních oblastech země druhé průmyslové centrum, které tehdy bylo budováno především z vojensko-bezpečnostních důvodů. Měly být využity zásoby uhlí a rud na Uralu a v západní Sibiři. Posléze se ukázalo, že stavět nové obrovské kombináty na „zelené louce“ a s minimální infrastrukturou je finančně a časově mimořádně náročné. Proto v dalších pětiletkách byl tlak v tomto směru zmírněn. V letech zhoršené mezinárodní situace před vypuknutím druhé světové války se však opět výrazně zvýšil a tzv. druhé průmyslové centrum během války sehrálo mimořádnou, zcela rozhodující roli.

Z hlediska přípravy pětiletky a její „výchozí varianty“ byl značným brzdícím faktorem stav zemědělství, jehož výkon klesal, což vedlo k již vzpomenutému Rykovovu návrhu „dvouletky“, která měla pozvednout zemědělství. Stalin a jeho souputníci sázeli ovšem od počátku na zrychlené budování nových

¹²⁴⁰ Stalin: *Sočiněnija*, sv. 11, s. 251.

¹²⁴¹ *Ibid.*, s. 248.

¹²⁴² *Ibid.*, s. 267.

státních statků a zemědělských družstev a nevyklučovali přitom použití nátlaku a násilí. Umírnění se nebránili kolektivizaci ze zásady. Chápali ji jako dobrovolnou a jako vytváření výrobní základny, která by časem umožnila pozvednout vesnici. Varovali ovšem důrazně před použitím násilí, které ohrožovalo další existenci NEPu. Nemalelou roli hrály i jejich obavy z mocenských důsledků násilí, neboť naprostou většinu obyvatel země nadále tvořili rolníci a také armáda byla převážně rolnická. Nikdo z vedoucích činitelů si proto nedovedl představit, jaké následky by hromadné násilí na vesnici, a zejména násilí proti rolnickému majetku, vyvolalo.

V květnu 1929 schválený pětiletý plán ovšem žádný dramatický vývoj na vesnici nepředpokládal, ani nenabízel. Do konce pětiletky, tj. do roku 1933, měla do kolchozů vstoupit jen asi desetina rolnických hospodářství.¹²⁴³ V té době se ovšem již Stalinovým cílem stalo radikální zvýšení tempa industrializace, což znamenalo vynucovat na venkovu takové dodávky tržního obilí a potravin, kterých nebyl schopen.

Mimořádná opatření ve výkupu obilí, jež se po zkušenosti z roku 1928 na naléhání umírněných neměla více opakovat, byla ovšem znovu uplatněna na začátku roku 1929 a vedena stejnými, ne-li ještě horšími metodami než o rok dříve. Nově je legalizovalo usnesení ústředního výkonného výboru (CIK) a sovětské vlády z 27. června 1929 „O rozšíření práv místních sovětů při plnění státních úkolů a plánů“. Ukládalo jim, aby v případě, kdy se setkají s odporem, použily síly. Takový odpor proti nucenému výkupu byl navíc označen za odpor proti státu a trestán na základě trestního kodexu RSFSR.¹²⁴⁴ Tento výnos znamenal nejen ukončení ještě neuzavřeného sporu stalinistů a umírněných o násilí na vesnici, ale přímo navazoval na praxi z dob „válečného komunismu“: Legalizoval povinné dodávky obilí a ještě před zahájením období násilné plošné kolektivizace *de facto* ukončil období NEPu.¹²⁴⁵

Odpovídaly tomu i personální změny ve vedení vládnoucí strany. Již na zasedání ÚV VKS/b v listopadu 1929 byl z vedení strany odstraněn jako odpůrce této politiky Bucharin; Rykov a Tomskij byli varováni před shodným osudem, což Stalinovi a jeho politickému klanu uvolnilo ruce k dalšímu postupu směrem k násilnému zajišťování úkolů pětiletky.¹²⁴⁶ Následující plénum ÚV počátkem ledna 1930 již pouze stanovilo konkrétní rozsah kolektivizace v jednotlivých obdobích a její rychlost v jednotlivých regionech.¹²⁴⁷

Represálie proti venkovu však problém zásobování nevyřešily. V únoru 1929 rekvizice sice přechodně zvýšily „výkup“ obilí, ten však v následujících měsících opět prudce poklesl. V hospodářském roce 1927/28 Sovětský svaz mohl vyvézt pouhých 289 tisíc tun (o rok dříve to bylo 2,1 milionu tun). Zvýšený export surovin – ropy, dříví, rud aj. – sice udržel výši importu, avšak

¹²⁴³ Grinko: *The Five-Year Plan of the Soviet Union*, s. 153. Grinko v té době zastával funkci náměstka předsedy Gosplanu SSSR.

¹²⁴⁴ *Tragedija sovětskoj děrevni*, sv. 1, dok. 212, s. 659–660.

¹²⁴⁵ Urban, Bohumil: *Žrod a konec velké diskuse*. Praha: Universita Karlova, 1991, s. 128.

¹²⁴⁶ KPSS *v rezolucijach i rešenijach*, sv. II, „O gruppě Bucharina“, s. 542–543.

¹²⁴⁷ *Ibid.*, s. 544–547.

360 deficit obchodní bilance, ovlivněný stále ještě relativně malým dovozem strojního zařízení, vzrostl o rok později až na 157 milionů rublů.¹²⁴⁸ Přispělo k tomu nejen zvýšení důrazu na rozvoj vojenského průmyslu, ale především zahájení výstavby několika mamutích objektů, které se měly stát „pilíři“ industrializace. Jednalo se o vzpomenutou stavbu přehrady a hydroelektrárny na Dněpru (známý Dněproges), stavbu železáren a oceláren v Krivém Rogu a Kuzněcku, traktorového závodu ve Stalingradu a strojírenského kombinátu ve Sverdlovsku.¹²⁴⁹ Nároky na vesnici touto politikou stoupaly do krajnosti, způsob jejich zabezpečování se ovšem neměnil. Na vesnici se tím schylovalo k velké sociální katastrofě, ve svých příčinách i projevech podobné hladomoru z let 1921/22.

NOVÝ SYSTÉM ŘÍZENÍ NÁRODNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ

Již systém řízení ekonomiky, který ve 20. letech vznikl na bázi NEPu, byl silně centralizovaný a ponechával hospodářským subjektům, ať již šlo o státní průmyslové podniky, trusty, nebo soukromníky včetně rolníků, pouze malý prostor pro samostatnost. Původně Rykov počítal v pětiletce s tím, že lepší úroveň připravenosti vedoucích hospodářských kádrů, které v průběhu předchozích let nastřádaly vědomosti i zkušenosti, umožní decentralizovat hospodářské řízení.

Pětiletý plán ve Stalinově pojetí si však vynucoval zcela jiné pojetí řízení – zvýšení jeho centralizace, neboť pouze tak bylo možné mobilizovat rezervy, potřebné pro udržení vysokého tempa a rozsahu industrializace. Systém řízení ekonomiky budoval na bázi centrálního přidělování investic a materiálních zdrojů, usměrňovaných do vybraných odvětví ekonomiky, a vyžadoval značné změny v řídicích hospodářských soustavách. Výsledkem byl vznik krajně centralizovaného systému řízení. Ústřední řídicí orgány, disponující prakticky větší a stále rostoucí částí zboží výroby a hlavní částí čistého důchodu, přidělovaly investice jednotlivým odvětvím, či větším podnikům a stavbám. Vlastním výrobcům přidělovaly jen minimum prostředků. Tímto způsobem soustřeďovaly materiální a finanční prostředky, které usměrňovaly do klíčových odvětví a do jednotlivých velkostaveb. Hlavním nástrojem rozvoje výroby byly direktivní směrnice, jejichž plnění kontrolovaly nejen nadřízené hospodářské a plánovací orgány, ale také, a často především, stranické orgány, od podnikových a územích až po ústřední výbor a politbyro. Vzrostla role bezpečnostních a trestních orgánů, které se podílely na zajištění a posilování pracovní disciplíny a po vlastní linii hlásily neplnění úkolů, či manévry řídicích pracovníků, jimiž tito chtěli zamaskovat neplnění plánu a jiné problémy.

Značnou roli při mobilizaci pracovního úsilí v podmínkách nedostatkové ekonomiky – kdy nedostatkové byly snad všechny suroviny, paliva i výrobky –

¹²⁴⁸ *The Economic Transformation of the Soviet Union*, s. 316–317, 312.

¹²⁴⁹ *Ibid.*, s. 143–144.

hrála revoluční ideologie, morální a ideové stimuly, hnutí a soutěže, které pobízely dělníky a zaměstnance k zvýšení výkonů a byly podporovány materiálními odměnami pro nejlepší pracovníky a „úderníky“. V polovině 30. let díky masivní podpoře stranických a odborových orgánů vzniklo stachanovské hnutí, které získalo velkou popularitu. Ideologicky i politicky forsírovaná industrializace vytvářela ovšem „živnou půdu“ pro kariéristy všeho druhu.

Národní hospodářství bylo řízeno na základě odvětvového principu, striktně vertikálně, od nejvyšších orgánů přes příslušné komisariáty (ministerstva) až k jednotlivým podnikům podle podrobných ročních plánů. Po „řešení“ politického sporu, který původně rozdělil plánovací instituce, se VSNCh jako hlavní plánovací institucí. VSNCh tak byla k 5. lednu 1932 zrušena, či spíše přeměněna ve svazový lidový komisariát těžkého průmyslu, který se stal odborů vznikly komisariáty lehkého a lesního průmyslu.¹²⁵⁰ Vzhledem k tomu, že v průběhu industrializace vznikala nová odvětví a množství nových podniků muselo být začleňováno do systému řízení a plánu, rychle se rozrůstal počet lidových komisariátů a v jejich rámci množství odborů, oddělení, sektorů a s nimi i byrokracie. Koncem 30. let již existovalo plných 21 úzce pojatých průmyslových komisariátů. Jeden z rozhodujících komisariátů, komisariát těžkého průmyslu, měl již v dubnu 1932 10 hlavních správ (glavků) a 17 sektorů a v listopadu 1937 to bylo již plných 33 glavků a 19 sektorů a oddělení.¹²⁵¹ Řízení živé ekonomiky ztratilo dřívější komplicitu, stalo se záležitostí byrokratické odvětvově členěné správy, která se vyznačovala nepohyblivostí a neschopností řešit komplexní hospodářské úkoly.

Striktní kontrola zahraničního obchodu státem, kdy nákupy strojního zařízení, a v některých případech i větší nákupy vůbec, byly v rámci centralizovaného státního řízení schvalovány většinou až politickým byrem ÚV VKS/b, umožnila soustředit omezené finanční prostředky na klíčové projekty a na dovozy nutné techniky a technologií. V Sovětském svazu přitom pracovalo několik tisíc cizích odborníků, kteří zde konzultovali výstavbu velkopodniků a kombinátů, instalovali do nich dovezené zařízení a učili sovětské inženýry a pracovníky udržovat je v provozu.

O podílu dovezené techniky (z Německa, USA, Itálie, Velké Británie) na celkově nově instalovaných zařízeních jsou i dnes mezi odborníky vedeny diskuze. Někteří z nich odhadovali, že podíl dovezené techniky na celkově instalovaných zařízeních v hospodářském roce 1929/30 činil 16 %. Ruský ekonom G. I. Chanin naopak odhadoval, že za celé období let 1928–1940 podíl dovezeného zařízení tvořil asi 25 % s tím, že v letech první pětiletky (1929–1932) dosáhl obrovských 80 %. Bez ohledu na tyto neukončené debaty lze však potvrdit, že význam dovezené techniky a technologií byl určující, neboť

¹²⁵⁰ Koržichina, Tatjana P.: *Sovětskoje gosudarstvo i jeho učreždenija*. Moskva: RGGU, 1994, s. 387.

¹²⁵¹ *Ibid.*, s. 137. Glavky, např. Glavenergo, Glavneft', Glavugol, soustřeďovaly a řídily, jak naznačují jejich názvy, podniky podobné výrobní činnosti, resp. celá úzce pojatá průmyslová odvětví. Oddělení VSNCh v jednotlivých svazových republikách byla v souvislosti s transformací VSNCh změněna v lidové komisariáty lehkého průmyslu jednotlivých republik.

v řadě případů SSSR nakupoval i výrobní práva. Ve druhé pětiletce význam zahraniční techniky a jejího importu ovšem poklesl, na vině bylo i zhoršení vztahů s Německem, které rezultovalo z převzetí moci v Německu nacisty.¹²⁵²

PRVNÍ PĚTILETKA A JEJÍ VÝSLEDKY

První pětiletka začala úspěšně. V hospodářském roce 1928/29 hodnota výroby tzv. velkého průmyslu vzrostla téměř o čtvrtinu, čímž překonala plánované ukazatele. Těžký průmysl se zvýšil o téměř 30 % a překročil původně stanovené údaje. Pod vlivem těchto úspěchů stranické a státní orgány začaly přehodnocovat cíle pětiletky. Jen v období červen až srpen 1929 přijal ÚV VKS/b několik usnesení, která ukládala zvýšit směrná čísla pro výrobu barevných kovů, oceli, chemického a strojírenského průmyslu. V listopadu 1929 zasedání pléna ÚV schválilo tzv. kontrolní čísla druhého roku pětiletky, která předpokládala další urychlení tempa růstu, a konečně 16. sjezd VKS/b, který se konal na přelomu června a července 1930, přijal usnesení o splnění pětiletky za čtyři roky.¹²⁵³

Stále ambicióznější cíle se sice projevily dalším zvýšením investic do ekonomiky, ale vysoká investiční činnost současně vytvářela a vyostřovala problémy. Industrializace, souběžné zakládání tisíců staveb, od průmyslových podniků přes železnice, začínající rekonstrukce armády a bytová výstavba ve městech (kterou si vyžádal příliv lidí do měst) vyvolaly mimořádné požadavky na stavební materiály všeho druhu, na produkci železa a oceli, výrobu chemického průmyslu, o strojírenském průmyslu nemluvě. Nedostatek stavebních materiálů a zařízení vedl k prodlužování staveb a oddaloval zahájení výroby v nových podnicích a zařízeních, což generovalo další napětí, neboť na absentující výrobu nových podniků měly navazovat další podniky a výrobní kapacity.

Již v létě 1930 sovětské hospodářství prošlo první, zatím „malou“ krizí. Snížila se hodnota výroby těžkého průmyslu, produktivita práce, a dokonce i počet zaměstnanců ve stavebnictví. Krize a krizové jevy přetrvávaly do roku 1933. Stavby podniků se dostávaly do stálého časového skluzu oproti plánu, podniky neplnily plány výroby, výrazně se snížila i kvalita výrobků. V prvních pěti měsících roku 1931 byla průmyslová výroba již pouze o 7–8 % vyšší než v odpovídajícím období předešlého roku. Vzhledem ke všeobecnému stavu výstavby bylo proto k 1. červenci 1931 zastaveno financování 613 z 1659 velkých průmyslových staveb a uvolněné prostředky byly usměrněny k dokončení zbývajících.

Kritický nedostatek hotové produkce spolu s obrovskými investicemi vyvolal inflační spirálu, která se projevila prudkým růstem cen nejen na černém trhu, ale také cen průmyslové výroby a stavebnictví. Ještě počátkem roku 1931

¹²⁵² Blíže viz Lewis, Robert: *Foreign economic relations*, in: *The Economic transformation of the Soviet Union*, s. 198–215.

¹²⁵³ *KPSS v rezoljucjach i rešenijach*, sv. II, s. 579–593 („O vypołnėnii plana promyšlennosti“), viz také Hildermeier: *Geschichte der Sowjetunion*, s. 368–372.

byla emise peněz poměrně malá, avšak v polovině roku prudce vzrostla a udržela se na vysoké úrovni až do konce roku 1933.

Pětiletka a industrializace byly financovány z několika zdrojů. Největší položku zřejmě tvořil export obilí a surovin, případně dalšího přírodního bohatství SSSR. Na obyvatelstvo těžce doléhalo vydávání státních dluhopisů a obligací, které pod vlivem všestranné intenzivní propagandistické kampaně na pracovištích a politického tlaku bylo nuceno nakupovat. Jejich nákup byl totiž interpretován jako důkaz podpory politiky vládnoucí strany, odmítnutí proto bylo kvalifikováno jako nepřijatelné, nebo dokonce jako výraz protisovětského a protistranického postoje. Sovětský stát také zvyšoval množství peněz v oběhu a rotačky v tiskárnách cenin se „nezastavily“. Jestliže v roce 1928 bylo v oběhu peněz za 1,7 miliardy rublů, pak v roce 1931 to bylo již za 4,3 miliardy, o rok později za 5,7 miliardy a v roce 1933 za plných 8,4 miliardy rublů. Teprve snížení investic a vysoce přehnaného tempa růstu „přehřáté“ ekonomiky vedlo v roce 1934 k jeho poklesu na 6,9 miliardy rublů.¹²⁵⁴

Velkou roli v investování výstavby měly také různé druhy daní, od přímého zdanění dělníků a zaměstnanců přes vysoké zdanění rolníků a řemeslníků, které je mělo mimo jiné donutit ke vstupu do kolchozů a družstev, až po daně nepřímé, na vodku, sůl, zápalky, a také daň z obratu. Obrovský podíl na daních tvořilo faktické zdanění zemědělské produkce. A. Nove s odvoláním na sovětské autory uvedl, že v roce 1933 státní výkupní organizace Zagotzerno vykupovala od kolchozů 1 metrický cent (q) žita za 5,7 rublu a státním mlýnům ho prodávala za 22,2 rublu. Rozdíl „šel“ po uvážení vedlejších nákladů do státního rozpočtu. O rok později, koncem roku 1934, po řadě zvýšení maloobchodních cen, připravujících zrušení přidělového systému, Zagotzerno prodávalo žito za 84 rublu za 1 cent. Cena pšenice byla ještě vyšší. Stála 104 rubly a daň z obratu činila 89 rublů. Cena hrubé pšeničné mouky činila 216 rublů a daň z obratu plných 195,5 rublu. Zemědělství se tak rozhodujícím způsobem podílelo na financování státního rozpočtu, v roce 1935 státní výkupní organizace k němu „přispěly“ 24 miliardami rublů z celkových 52,2 mld. rublů, které tvořila daň z obratu, přičemž celkové příjmy státního rozpočtu činily pro tento rok 75 miliard rublů.¹²⁵⁵

Maximálně urychlená industrializace vyvolala také mimořádně velké požadavky na pracovní sílu. Ta obecně nebyla kvalitní, noví dělníci většinou přicházeli do průmyslu z venkova a museli si osvojovat nejenom základní poznatky o povaze výrobků a výroby, do níž teď byli zapojováni, ale také o zvláštnosti práce v průmyslu i městského života. Pracovní cyklus v průmyslu byl tak často rozčleněn na malé segmenty, které nekvalifikovaný pracovník mohl zvládnout. To si ovšem vyžádalo velké množství pracovních sil, zvyšovalo náklady a snižovalo produktivitu práce. Do roku 1932 se ve srovnání s rokem 1928 počet

¹²⁵⁴ Nove: *An Economic History of the USSR*, s. 212.

¹²⁵⁵ Ibid., s. 213. Blíže k sovětským rozpočtům viz Platnikov, K.: *Gosudarstvennyj budžet Sovětskogo sojuza*, in: Rovinskij, Nikolaj N. (ed.): *Financy SSSR za XXX let, 1917–1947*. Moskva: Gosudarstvennoe Finansovoje izdatelstvo, 1947, s. 135–193; Marjachin, G.: *Nalogovaja sistema Sovětskogo gosudarstva*, ibid., s. 231–292.

zaměstnanců ve velkém průmyslu zdvojnásobil a počet ve stavebnictví vzrostl 4krát.¹²⁵⁶

Vzhledem k nedostatku pracovní síly na volném trhu sáhla tehdy ještě působící VSNCh poprvé ve velkém měřítku k nucené práci. V červnu 1931 bylo na stavbu Kuzněckého kombinátu vysláno několik tisíc trestanců a od té doby byli využíváni prakticky na všech velkých stavbách SSSR, včetně tehdy velmi známého Bělomorkanálu, jehož stavba začala v polovině roku 1931.

KRIZE PĚTILETKY

Počátkem roku 1932 krize sovětské ekonomiky zesílila. Bylo rozestavěno množství továren, ale minimum z nich již začalo vyrábět. Situaci sovětské ekonomiky výrazně ovlivnil také vývoj mimo SSSR. Sovětská industrializace se opírala o dovoz strojů a kompletního strojního zařízení z vyspělých zemí. Avšak světová hospodářská krize, která propukla v září 1929, způsobila snížení ceny obilí, která klesala rychleji než ceny strojírenského zboží. Sovětský export obilí v letech 1930–1931 sice vzrostl až na 4,76 mil. tun v roce 1930 a 5,1 mil. tun v roce 1931, avšak nestačil krýt dovozy, zvláště když v roce 1932 poklesl na pouhé 1,7 mil. tun. Pasivní bilance zahraničního obchodu začala dramaticky zvyšovat zadlužení SSSR, a to z 615 milionů „zlatých“ rublů k 1. říjnu 1929 na 1400 milionů zlatých rublů k 31. prosinci 1931. Za pouhé dva roky se tak zadlužení více než zdvojnásobilo, avšak za krize bylo na finančních trzích velmi obtížné získat půjčky. Koncem roku 1931 proto politbyro rozhodlo radikálně snížit import, což zkomplikovalo dokončování staveb.¹²⁵⁷

Někteří autoři tehdy vysvětlovali obtíže zhoršením mezinárodního postavení Sovětského svazu a využívali této interpretace k opětovnému rozdmýchávání tažení proti „buržoazním specialistům“ a cizím odborníkům. Ani jmenování Maxima Litvinova, který měl pověst anglofonně orientovaného diplomata, novým lidovým komisařem zahraničních věcí na místo nemocného Čičerina nevedlo k výraznějšímu zlepšení mezinárodního postavení SSSR. Napětí ve vztazích s Velkou Británií i po obnovení diplomatických kontaktů v roce 1929 trvalo, stejně jako nepřestávalo být patrné i ve vztazích se Spojenými státy. Ty zahájily proti SSSR ostrou kampaň, kterou odůvodňovaly dumpingovými cenami sovětského vývozu do USA.¹²⁵⁸

Největší obavy Moskvy ovšem vyvolávaly vztahy s Francií, Polskem a Rumunskem a na Dálném východě s Japonskem. Počátkem roku 1930 sovětské agenti unesli v Paříži „bílého“ emigranta gen. Aleksandra P. Kutěpova, což spolu s podporou nepokojů a povstání ve Francouzské Indočíně Kominternou

¹²⁵⁶ Davies, Robert W.: *Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 52.

¹²⁵⁷ Viz *The Economic Transformation of the Soviet Union*, tab. č. 44 (Foreign trade), 45 (Foreign debt), 48 (Grain exports), 49 (Balance of Trade), s. 312, 313, 316, 317 a 208.

¹²⁵⁸ *Dokuměnty vnějšněj politiki SSSR (DVP)*, sv. XIII, s. 555. Davies, Robert W.: *The Industrialisation of Soviet Russia 3. The Soviet Economy in Turmoil 1929–1930*. London: Palgrave Macmillan, 1998, s. 406.

vyvolalo ostrou reakci Paříže. Počátkem září 1930 čs. ministr zahraničních věcí E. Beneš podpořil nejhorší sovětské obavy, když sovětskému diplomatickému zástupci v Praze sdělil, že Francie žádala Polsko, aby s podporou Malé dohody (ČSR, Rumunsko, Jugoslávie) zaútočilo na Sovětský svaz.¹²⁵⁹ 3. října 1930 pak Francie uvalila ostré sankce na sovětský export, na něž Moskva odpověděla stejným způsobem, což téměř zastavilo jejich obchodní výměnu.¹²⁶⁰

Na Dálném východě sovětská tajná služba v březnu 1931 naopak zachytila depeši japonského vojenského přídělence v SSSR podplukovníka Kasahary, v níž naléhal na zahájení preventivní války proti Sovětskému svazu, dříve než hospodářsky zesílí. V létě 1931 japonská armáda skutečně zaútočila, avšak proti Mandžusku, které rychle obsadila a posléze zde vytvořila loutkový stát Mandžukuo, což pro Moskvu ze strategického hlediska znamenalo vznik velmi obtížné situace: Japonsko mohlo z Mandžuska zaútočit jakýmkoliv směrem, od Vladivostoku až na Sibiř a proti Bajkalu, a odříznout tím sovětský Dálný východ od zbytku země.¹²⁶¹ Sovětské vedení podniklo řadu kroků k vojenskému posílení tohoto regionu, tamního vojenského seskupení Rudé armády a zvláště jeho soběstačnosti. Na podzim 1931 zde byla zřízena integrovaná stavební organizace Dalstroj, přímo podřízená ústředním orgánům v Moskvě, která zajišťovala výstavbu vojenských i civilních staveb. Situace na Dálném východě však byla hodnocena jako velmi vážná, a proto se politbyro koncem roku 1931 rozhodlo zřídit zvláštní komisi (Stalin, Vorošilov, Ordžonikidze), která měla navrhnout další opatření. Komise se v únoru 1932 rozhodla na Amuru ve vzdálenosti asi 400 km od Chabarovska, kam nevedly pozemní komunikace, vybudovat velký zbrojní komplex, zahrnující leteckou i námořní výrobu. Patronát nad stavbou převzal komsomol a z evropské části SSSR sem proudily tisíce dělníků a inženýrů, i když stavební práce většinou zajišťovali vězňové. Na „zelené louce“ tak vzniklo nové město: Komsomolsk na Amuru.¹²⁶²

Komplikovaná situace na Dálném východě se po celá 30. léta odrážela i v důrazu, který byl kladen na rozvoj zbrojního průmyslu. Odhaduje se, že v roce 1931 byla sovětská produkce zbraní o 74 % větší než v předcházejícím roce, i když produkce vlastního „civilního“ strojírenství vzrostla asi o 39 %. R. W. Davies podtrhuje výrazný nárůst investic do zbrojního průmyslu v posledním čtvrtletí roku 1931, ke kterému došlo v reakci na japonskou intervenci v Mandžusku. Také plán na rok 1932 byl koncipován již s ohledem na tuto agresi. Plánované investice do zbrojního průmyslu, schválené v prosinci 1931, vzrostly na 702 mil. rublů a v důsledku dalšího navýšení až na 758 mil.

¹²⁵⁹ *Dokuměnty vněšněj politiki SSSR (DVP)*, sv. XIII, s. 485–486.

¹²⁶⁰ Haslam, Jonathan: *Soviet Foreign Policy, 1930–33: the Impact of the Depression*. Birmingham: University of Birmingham, 1983, s. 43–45. Sovětsko-francouzské obchodní vztahy se normalizovaly až ve druhé polovině následujícího roku.

¹²⁶¹ Haslam, Jonathan: *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–41*. Pittsburg: Palgrave Macmillan, 1992, s. 26.

¹²⁶² Davies, Robert W.: *Soviet Defence Industries during the First Five Plan*, in: Edmondson, Linda – Waldron, Peter, (eds.): *Economy and Society in Russia and the Soviet Union, 1860–1930*. Essays for O. Crisp. New York: St. Martin's Press, 1992, s. 103.

rublů.¹²⁶³ Jejich souhrn tak převýšil kumulovanou sumu investic do průmyslových odvětví vyrábějících nákladní auta, traktory, železniční vybavení a do strojírenského a elektrotechnického průmyslu (745 mil. rublů).¹²⁶⁴ To vše vstupovalo do sovětských hospodářských plánů jako výrazný faktor, který rušil jejich závaznost a nutil politické i hospodářské vedení k rozhodnutím, jež ohrožovala výsledek plánování jako celek. Ve skutečnosti sovětské vedení řešilo mnohé situace *ad hoc*, aniž mohlo dostatečně zvážit závažnost těchto změn a jejich celkové důsledky.

Po prudkém růstu koncem roku 1931 a v roce 1932 tempo zvyšování produkce vojenského průmyslu pokleslo. V roce 1933 činilo jen 10 %, zatímco produkce výše uvedených odvětví vzrostla o 16 %. Důvodem změn bylo částečné urovnání vztahů s Japonskem, především však krize sovětské ekonomiky, jejíž možnosti byly napjaty do krajnosti. „Přehřátá“ ekonomika byla opět zasažena silnými inflačními tlaky, zásobování všemi komoditami se prudce zhoršovalo. Politbyro již v létě 1932 muselo nastoupený kurz zmírnit. Vzhledem k tomu, že Stalin byl na dovolené na jihu země, stranické záležitosti v Moskvě řídil L. M. Kaganovič a hospodářské V. V. Kujbyšev jako předseda Gosplanu. Oba ovšem byli se Stalinem v každodenním kontaktu.¹²⁶⁵

V červenci politbyro pod vedením Kujbyševa vytvořilo komisi, jejímž úkolem bylo zajistit snížení výrobních cen. Kujbyšev navrhl snížení investic. Ačkoli členové komise zastupující jednotlivá odvětví s tím nesouhlasili, politbyro Kujbyševa podpořilo a schválilo vládní usnesení, jimž snížilo investice do ekonomiky na 3. čtvrtletí 1932 o 10 % a speciálně do těžkého průmyslu o více než 13 %.¹²⁶⁶ Jako celek 1. pětiletka byla uzavřena po 4 letech a třech měsících, což bylo prohlášeno za její velký úspěch.¹²⁶⁷ Ve skutečnosti to byla hlavně příležitost uzavřít plán, který se značně a všestranně vzdálil svým původním záměrům a nepřinesl předpokládané výsledky. Názorně to ukazují tyto údaje: **národní důchod**, v přepočtu na mld. rublů (z roku 1926/27): skutečnost 1927/28 – 24,4, plán 1932/33 – 49,7, skutečnost 1932 – 45,5; **hrubá průmyslová výroba** ve stejném vyjádření: skutečnost 1927/28 – 18,3, plán 1932/33 – 43,2, skutečnost 1932 – 43,3, skutečnost 1927/28 – 13,1, plán 1932/33 – 25,8, skutečnost 1932 – 20,1.¹²⁶⁸

¹²⁶³ Davies, Robert W.: *The Soviet Military Expenditure and Armament Industry, 1929–33*, Europa-Asia Studies, vol. 45, No 4 (1993), s. 584.

¹²⁶⁴ Ibid., s. 585.

¹²⁶⁵ Viz např. *Stalin i Kaganovič: Perepiska. 1931–1936 gg*, Chlevňuk, Oleg V., a kol. (eds.). Moskva: ROSSPEN, 2001; Chlevňuk, Oleg V., a kol. (eds.): *Stalinskoje Politbjuro v 30-e gody*. Moskva: AIRO-XX, 1995; *Pis'ma I. V. Stalina V. M. Molotovu*.

¹²⁶⁶ Rovinskij: *Financy SSSR za XXX let, 1917–1947*, s. 587–588.

¹²⁶⁷ Ve skutečnosti lze zřejmě hovořit o „nedokončené pětiletce“. Z hlediska plánování bylo nejspíš výhodné plánovat pětiletku jako novou, spíše než se pokoušet narovnat disproporce, založené v plánu 1. pětiletky.

¹²⁶⁸ Nove: *An Economic History of the USSR*, s. 194; původní směrnice viz také *KPSS v rezolucijach i řesenijach*, sv. II, s. 330–349. Další ukazatele podle stejného vzorce: el. energie (miliard KWH) – 5,05; 22,0; 13,4; uhlí (mil. tun) – 35,4; 75,0; 64,3; ropa (mil. tun) – 11,7; 22; 21,4; železo (mil. tun) – 3,3; 19; 12,1; ocel (mil. tun) – 0,4; 10,4; 5,9; stroj. zařízení (mil. rublů) – 1822; 4688, 7362; superfosfáty (mil. tun) – 0,15; 3,4; 0,61. Hildermeier: *Die Geschichte der Sowjetunion*, s. 373–375.

Z hlediska uvedených čísel výsledek pětiletky v průmyslu byl neúspěchem, i když takový soud přesto nelze vyslovovat kategoricky. Reálné výsledky 1. pětiletky po dlouhou dobu bylo obtížné vyhodnotit, protože chyběly spolehlivé údaje. Statistické údaje v SSSR byly ovlivněny silnými ideovými a politickými motivy.¹²⁶⁹ Jako plán se pětiletka ukázala neúčinnou a improvizovanou, došlo k obrovským ztrátám beztak skrovných prostředků a vedla zemi do hluboké krize, která se s ohledem na devastaci vesnice a hladomor proměnila i v krizi a katastrofu sociální. Nelze nicméně přehlédnout, že díky rozsáhlým investicím došlo ke značnému růstu průmyslových kapacit a změnám v jejich zeměpisném rozložení. Významné pokroky učinila urbanizace, obecné vzdělání i připravenost a zkušenost obyvatelstva z práce na velkostavbách a v průmyslu. Přes obrovské ztráty, způsobené povahou politického režimu a jeho přístupem k řešení společenských problémů, hospodářská, sociální a vzdělanostní struktura obyvatelstva prodělala změny, které položily základy pro rychlé zvýšení průmyslového potenciálu SSSR.

Krize, které poznamenaly průběh a konec pětiletky, měly však pro zemi dlouhodobé a dalekosáhlé důsledky. Otevřely prostor pro celou řadu dalších negativních jevů a katastrof společenského i politického rázu. Ostatně již čerstvé hospodářské řídicí zkušenosti z 1. pětiletky umožnily řadu korektur hospodářské praxe: větší důraz na dostupné zdroje, který způsobil snížení relativního rozsahu investic v hospodářství. Plán na rok 1933, první rok další pětiletky, a na druhou pětiletku jako celek byl podstatně realističtější než v pětiletce první a pokoušel se spojit politiky požadovaný rychlý růst s dostupnými zdroji. Díky zavedení ostré finanční kontroly, která zahrnovala kontrolu platů, se v roce 1933 podařilo stabilizovat rubl. Ulehčení znamenala skutečnost, že řada nově postavených podniků začala vyrábět. Obtíže z enormně velkého zmrazení prostředků v rozestavěných objektech ustoupily do pozadí. V roce 1935 průmyslová výroba poprvé vzrostla více (o 22,3 %), než předpokládal plán (o 16 %).

Navzdory chaosu, obrovskému napětí a disproporcím znamenala 1. pětiletka výrazný krok směrem k modernizaci země, změně struktury ekonomiky i sociálního rozvrstvení obyvatelstva. Plán pro první rok druhé pětiletky byl sice ambiciózní, bral však již více v potaz reálnou situaci. Přírůstek průmyslové výroby měl dosáhnout 16,5 % proti roku 1932, z toho skupina A (výroba výrobních prostředků) vzrůstu o 21,2 %, zatímco skupina B (spotřební zboží) o 10,5 %. Výroba el. energie se měla zvýšit na 16,3 mld. kWh, železa na 9 mil. tun, těžba uhlí měla stoupnout na 84 mil. tun atd. Do průmyslu mělo být investováno 10,1 miliardy rublů, do dopravy 2976 mil. rublů a do zemědělství 2148 mil. rublů.¹²⁷⁰

Nedílnou součástí sovětské industrializace se také stalo podstatné rozšíření a modernizace zbrojního průmyslu a radikální modernizace sovětské armády. Někteří autoři dokonce inklinují k tomu, aby zdůvodňovali industrializaci snahou stalinského režimu modernizovat sovětskou armádu. Již v průběhu 20. let

¹²⁶⁹ Hildermeier: *Die Geschichte der Sowjetunion*, s. 372–374.

¹²⁷⁰ KPSS v *rezolucijach i rešenijach*, sv. II, s. 579–593; Hildermeier: *Die Geschichte der Sowjetunion*, s. 372–373.

část vysokých velitelů Rudé armády upozorňovala na zaostalost armády a především na skutečnost, že sovětský vojenský průmysl v případě velkého válečného konfliktu bude schopen dodat jí jen zlomky potřebné výzbroje, výstroje a munice. Tehdy se však přednostně hledaly prostředky, jak zrychlit celkový hospodářský vývoj SSSR, a šetřilo se na výdajích na armádu.

Za příprav 1. pětiletky však armádní velení již diskutovalo také o modernizaci armády. Tyto náměty ústily v diskuze o rychlosti vojenské modernizace a rozsahu expanze zbrojního průmyslu, a staly se tak součástí širšího mocensko-politického boje mezi Stalinovou skupinou a „pravicí“ bolševické strany. Snahou sovětské vlády, kterou tehdy ještě vedl A. I. Rykov, bylo udržet expanzi vojenského rozpočtu v přijatelných mezích, což mělo umožnit vyrovnanost státního rozpočtu SSSR. „Pravicová skupina“ oponovala snaze Stalina realizovat současně „socialistickou industrializaci“, radikální modernizaci průmyslové struktury a značné zvětšení zbrojního průmyslu jako základny pro výstavbu relativně silné, moderně vyzbrojené armády.¹²⁷¹

Diskuze a spory ohledně vojenského rozpočtu, zbrojního průmyslu a koncepce výstavby armády ukončilo zasedání politbyra ÚV VKS/b v první polovině července 1929. Jeho jednání vyústila v přijetí dvou zásadních usnesení, která dlouhodobě určila vývoj armády a vojenského průmyslu. Politbyro hodnotilo situaci v armádě velmi kriticky a rozhodlo se uskutečnit její technologickou přestavbu. Její početní stavy měly koncem pětiletky dosáhnout 648 tisíc mužů (zvýšení zhruba o 100 tis.), u válečných stavů se počítalo se zvýšením z 2,6 milionu osob na 3 miliony. Letectvo mělo koncem pětiletky mít 2000 moderních letadel, počet tanků měl činit 1500, během pětiletky Rudá armáda měla dostat 150–180 tisíc automobilů (v přepočtu na 1,5 tunová) a větší počet tahačů pro dělostřelectvo. Značný počet další výzbroje a výstroje měl zajistit její válečné počty.¹²⁷²

Vojenský rozpočet proto radikálně vzrostl: z 1,046 miliardy rublů v hospodářském roce 1929/30 na 4,308 miliardy rublů v roce 1932. Investice do zbrojního průmyslu se od října 1929 do konce roku 1933 zvýšily o více než 2 miliardy rublů. Další směřovaly do vojenské infrastruktury, na stavbu kasáren, letišť, železnic, silnic apod.¹²⁷³ Vzhledem k omezeným výzkumným a projekčním kapacitám a zkušenostem politbyro rozhodlo, že část moderní techniky, včetně výrobních práv k ní, bude zakoupena v cizině: ve Spojených státech a ve Velké Británii. Některé vzory výzbroje a výstroje si Moskva nechala do roku 1933 vyprojektovat a postavit v německých podnicích. Tak byly např. v USA a Velké Británii zakoupeny vzorky tanků a několik typů nákladních automobilů, které ve 30. letech vytvořily základ sovětských tankových jednotek. Zbrojní výroba se tím vším výrazně zvýšila a zlepšila. Letadel bylo v roce 1931 vyrobeno 860, o rok později však již 1734 kusů, tanků v roce 1930 jen 170, avšak v roce 1932 již 3038.

¹²⁷¹ Litera: *Historie Rudé armády*, I., s. 144–149.

¹²⁷² Ibid., s. 150–151.

¹²⁷³ Ibid., s. 165. Davies: *The Soviet Military Expenditure and Armament Industry, 1929–33*, *Europa-Asia Studies*, vol. 45, No 4 (1993), s. 580.

Přezbrojení Rudé armády moderní výzbrojí a výstrojí přineslo viditelné pokroky, byť tato výzbroj a výstroj často nebyla kvalitně provedena. Na počátku 30. let proto mohly vzniknout v SSSR velké mechanizované sbory, první svého druhu na světě. Avšak nedostatek této armády představovala kvalita lidské síly, nepřekonaná nigramotnost a slabá úroveň vzdělání gramotných lidí.

KOLEKTIVIZACE

Kolektivizace zemědělství patřila k cílům 1. pětiletky a byla také jedním ze základních předpokladů jejího naplnění. Zemědělská výroba se pouze postupně zotavovala z následků válek a důsledků „válečného komunismu“ a proti předválečnému stavu se výrazně změnila hlavně její sociální povaha a její zapojení do tržních vztahů. Před první světovou válkou (1913) bylo, podle sovětských dobových odhadů, asi 22–25 % zemědělské produkce nabízeno na trhu, v polovině 20. let však přibližně pouze 16–17 %. Množství obilí, které se dostalo na trh, tvořilo jen asi polovinu předválečného množství.¹²⁷⁴

Jedním z důvodů jeho neuspokojivého stavu, který zdůrazňovala řada autorů, byla změna sociálně ekonomické situace na venkově po revoluci 1917, likvidace tržně orientovaných velkostatků a statků a silný politický a hospodářský tlak na zámožné i zámožnější rolníky. Místo asi 16 milionů předválečných rolnických hospodářství jich v roce 1928 bylo 25 až 26 milionů. Před válkou rolníci (bez kulaků a statkářů) produkovali asi polovinu všeho obilí a z 60 % ho také sami spotřebovali; koncem 20. let sice již produkovali asi 85 % všeho obilí, avšak sami ho z 80 % spotřebovali. V hospodářském roce 1927/28 státní výkup obilí tak činil zhruba 630 milionů pudů, zatímco před první světovou válkou se na trh dostávalo na 1300 milionů pudů.

Faktorem, který po válce vyústil v pokles tržnosti zemědělství, bylo také snížení daní a zrušení pozemkové renty. R. W. Davies uvádí, že ve srovnání let 1913 a 1926/27 přímé daňové a jiné zatížení rolníků kleslo zhruba o polovinu, z 9,5 % na 4,9 % rolnických příjmů. Rolníci nebyli nuceni odprodávat část úrody, aby získali peníze na zaplacení daní a dalších poplatků. Na pokles tržnosti však nejvíce zapůsobila nerovnováha na trhu, nedostatek průmyslového zboží a nízké ceny obilí a potravin. Odborníci sice diskutují o tom, jaký vliv měly tyto „cenové nůžky“ na chování rolníků, je však jisté, že reálné možnosti státních orgánů ovlivňovat ceny na trhu byly tehdy omezené.¹²⁷⁵ Sféra tržních vztahů na vesnici se stále zužovala a násilné akce proti venkovu ji podkopávaly. Nedostatek tržního obilí však přitom ohrožoval export a zásobování měst a armády.

Kolektivizace zemědělství byla sice programem bolševické strany, avšak teprve od léta 1929 se začala výrazně dostávat do popředí praktických hospodářských a politických opatření moci. Systém se změnil v tom smyslu, že rolníci měli dostávat od státu obilí pro osev a peněžní prostředky pouze za předpokla-

¹²⁷⁴ *The Economic Transformation of the Soviet Union*, s. 10.

¹²⁷⁵ *Ibid.*, s. 10–11.